

«Согласована» Заместитель директора по УВР МБОУ СОШ с.Арыг-Узюнский <u>Шивитпей Н.А.</u> /Шивитпей Н.А./ «03» сентября 2023г.	«Утверждена» Директор МБОУ СОШ с.Арыг-Узюнский <u>Аир-Сагаа С.М.</u> /Аир-Сагаа С.М./ Приказ № <u>223/п</u> от «03» сентября 2023г.
---	---

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

по родному (тувинскому) языку
для 8 класса

учителя родного языка и литературы
Мунзук Алёны Доржуевны

на 2023-2024 учебный год

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Тыва дыл – Азия диптиң төвүндө чурттап чоруур түрк дылдыг чоннарның төлээзи болур тыва чоннуң төрөөн дылы. Тыва дыл ук чоннуң аразында кол харылзажылга дылы болуп, ниитилелдин аңгы-аңгы адырларында, эң ылаңгыя культура болгаш эртем төптөрүндө ажыглаттынып болгаш амыдыралдың янзы-бүрү негелделерин хандырып чоруурундан аңгыда, дараазында хүлээлгелерни база күүседип турар:

- тываларның салгалдарының аразында харылзажылганың база бир аргазы бооп;
- тываларның өгбелериниң чүс-чүс чылдарда аас чугаа дамчыштыр салгап ап келгени тыва улустуң байлак аас чогаалының хөй янзы жанрларының шыгжаттынып, кадагалаттынганы дыл болуп;
- амгы үеде нептереп турар массалыг чепсектерниң, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлери (жанрлары) байлаа-биле ажыглаттынып;
- сөс болгаш чечен чогаалдың чогааттынып, нептереп турарының бадыткалы болуп;
- өске эртемнерни шиңгээдип алырынга өзек болбушаан, уругларның бүгү талазы-биле сайзыралынга идиг болуп;
- эртемде чаа ажыдышкыннарның дылы болбушаан;
- амыдыралдың аңгы-аңгы адырларындан бүгү информация, медээлерни дамчыдар болгаш чыырының кол аргазы болуп, тыва чонга бараан болуп чоруур.

Тыва дыл Тыва Республикада орус дыл-биле чергелештир күрүне дылы болуп турар. Төрөөн тыва дылынга тода, шын база хостуг чугаалажып билири тыва кижиниң бүгү талалыг сайзыралынга, амыдырал-чуртталгазынга, ажыл-агыйынга, эртем-өөредилгезинге чедииниң болурунун магадылалын берип турар. Ынчангаш тыва уругларга орус дыл-биле чергелештир төрөөн дылын билири чугула болганда, ону школа назыны четпээн (уруглар садтарынга) болгаш эге, ортумак база дээди өөредилге черлеринге бедик деңгелге сонуурганчыг кылдыр өөредири чугула. Национал школа тыва улустуң аас чогаалын болгаш тыва чечен чогаалдың байлаан таварыштыр сөс кулавырын байыдып, төрөөн дылынга арыг, чараш, хостуг, албадал чокка чугаалап билир кылдыр келир үениң салгалын өөредип чаңчыктырып ужурулуг. Тыва дылды 5-9 класстарга өөредиринге кол удуртулганы кылдыр бо программаны тургускан.

Кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгениң төрөөн дылга чижек программасы Ийиги салгалдың федералдыг күрүне стандартында көрдүнген Ниити өөредилгениң утка-шынарының үндезининге (Фундаментальное ядро содержания общего образования) болгаш Кол ниити болгаш ортумак (долу) ниити өөредилгениң түннелдериниң негелделеринге даянып тургустунган. Ында эге өөредилгениң чижек программасын уламчылап турар кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгени сайзырадырының ниити идеяларын болгаш дүрүмнерин база өөредилгениң бүгү талалыг угланышкыннарын барымдаалап тургускан.

Чижек программа ажылчын программалар тургузарынга кол үндезин болур. Ол ажылчын программалар болгаш өөредилге номнарының

тургузукчуларынга өөредилге курузунуң өскерилбес өзек (албан өөредир) кезээн бо чижек программада айыткан, ынчалза-даа авторлар боттары өөреникчилерниң шиңгээдип алган билиглер, мергежилдер, чаңчылдарының деңнелиниң аайы-биле таарыштыр өскерттип кылып алганы өөредилге материалын ажыглап болур. Ук материалдарның утказын делгемчидип азы кезектерге (модульдарга) чарып өөредириниң аргаларын, уругларның хөй янзы ажыл-чорудулгазының хевирлерин тып, өөреникчилерни сайзырадыр, кижизидер, ниитилелдин негелделеринге чаңчыктырарын сүмелеп турар. Аңгы-аңгы хевирниң болгаш угланыышкынның өөредилге черлеринге (лицей, гимназия, кайы-бир эртемни хандыр өөредир школаларга дээш о.ө) ук программага даянып кылдырган ажылчын программаларны ажыглап болур.

Чижек программада эге ниити өөредилгеде уругларның шупту ажыл-чорудулгазының хевирлерин улаштыр сайзырадыры көрдүнгөн. Кол школаның тыва дылга программаны 5-9 класстарның уругларының психологтуг байдалын, назы-харын барымдаалап тургускан.

Ук программада тыва дыл курузунуң аңгы-аңгы чадаларында (фонетика, лексика, грамматика) өөредилгениң сорулгаларының аайы-биле уругларның метапредметтиг, предметтиг, бот-тускайлаң түңнелдерин канчалдыр чедип алыр аргаларын айыткан.

Чижек программа дөрт кезектен тургустунган:

- «Тыва дыл» эртеминиң кол ниити өөредилгениң сорулгаларын чедип алырынга кириер үлүг-хуузу; кол сорулгаларын, метапредметтиг, предметтиг, бот-тускайлаң түңнелдерин; тыва дылдың ниити характеристиказын, кол уткалыг шугумнарны (линияларны), базистиг өөредилге планында туружун, тодарадып көргүскен «Тайылбыр бижик»;

- Тус эртемге албан шиңгээдир билиглерни айыткан «Тыва дылга күрүне стандарттары»;

- «Тыва дыл» курузунда 5-9 класстарга көрдүнгөн чижек темаларны, оларның утказын болгаш уругларның ажыл-чорудулгазының кол хевирлерин, чугаа сайзырадылгазынга ажыглап болур чижек ажылдарны коммуникативтиг болгаш культура талазы-биле компетенцияларже кол кичээнгейни угландырып көргүскен; тема бүрүзүн каш шакка өөредирин чижеглей хуваап тургускан «Чижек программалар»;

- Амгы үеде «Тыва дыл» эртеминиң башкылаашкынын экижидеринге ажыглаар көргүзүг болгаш немелде материалдарны, техниктиг херекселдерни айыткан «Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглеринге сүмелер».

5-8 класстарга бижимел ажылдарның хемчээлин башкы уругларның деңнелиниң, байдалының болгаш күүседир үезиниң аайы-биле таарыштыр тургузуп алыры база көрдүнүп турар.

«Тыва дыл» эртеминиң кол ниити өөредилгеге кириер үлүг-хуузу

Тыва дыл – Россия Федерациязының бир субъектиси Тыва Республиканың девискээринде орус дыл-биле чергелештир күрүне дылдарының бирээзи, тыва улустуң төрөөн дылы болгаш аразында харылзажыр чепсээ. Ында тыва улустуң чүс-чүс чылдар өттүр кадагалап келгени байлак дуржулгазы, мерген угааны, угаан-бодалының эң-не бедик

үлегерлери мөөңнеттинген. Тыва дыл амгы үеде тыва культураның – тыва улустун байлак аас чогаалының, чечен чогаалдың, уран чүүлүнүн – болгаш массалыг информация чепсектеринин, эртемнин, өөредилгенин болгаш кижизидилгенин дылы болбушаан, ажыл-агыйның аңгы-аңгы адырларында калбаа-биле ажыглаттынып турар. Тыва дылды сонуургап, ону өөренир күзелдиг өске этностарның төлээлеринин саны база чылдан чылче немежи олурары ук дылдың ажыглалының калбарып, делгемчип олурарын бадыткап турар.

Төрээн дылдың метапредметтиг (предметтен дашкаар азы ооң-биле чергелештир билип алыр харылзашкак чүүлдер) хүлээлгелери уругларны школага бүгү талалыг хевирлээринге салдарлыг. Тыва дыл уругларның бодунун көрүжүн шын илередиринге, угаап боданыышкынын, интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы аян-биле бодун сайзырадырынга, чаагай мөзү-бүдүшке хевирлээринге; чаа билиглерни, мергежилдерни шингээди алырынга улуг ужур-дузалыг. Төрээн дыл кижинин бот-хуузунда чонунун (тыва кижинин) иштики сагыш-сеткил культуразының болгаш чечен чогаалының байлактары-биле кижини төрөлгөтөтүннүн культура-төөгүлүг дуржулгазын байлакшытпышаан, ниитилелдин негелделеринге чаңчыктырар харылзаа чепсээ болур.

Тыва дыл кандыг-даа билиглерни чедип алырының кол аргазы болбушаан, оон-даа соңгаар мергежил-чаңчылдарын шингээди алырынга салдарлыг. Өске улус-биле харылзажып билири, тодаргай түңнелдерни чедип ап шыдаары, хөй ниитичи болгаш шилип алган мергежилинин талазы-биле бедик идепкейжизи дээрге-ле херек кырында амыдыралдың бүгү-ле адырларында, ниитилелде болгаш делегейде болуп турар өскерилгелерге таарыштыр бодун ап чаңчыкканын илередир кижинин шынарлары болур. Төрээн дылын шингээди алыры – өөреникчилерге өске эртемнерни чедиишкинниг билип алырының, долгандыр турар амыдырал болгаш бойдус дугайында билиглерин калбартырының, өгбелеринин байлак дуржулгазын ажыглап билиринин база чаагай мөзү-бүдүш, сүзүктеринин хевирлеттинеринин үндезини болур.

Кол школага (5-9 класстарга) төрээн (тыва) дылды өөредиринин сорулгалары:

- Иштики сагыш-сеткили аажок байлак, бедик мөзү-бүдүштүг база бот-медерели бедик, Россияга, оон иштинде төрээн Тывазынга, бодунун чуртунга бердинген, шынчы; төрээн тыва дылынга ынак болгаш ону эки билир, хүндүлээр хамаатыны кижизидери;

- төрээн дылын культураның болуушкуну кылдыр медереп хүлээп ап, ону чугаа чорударының, амыдыралдың аңгы-аңгы адырларынга билиг, дуржулга чедип алырының болгаш ниитилелде тургустунган мораль-этиктиг негелделерин, дылдың эстетиктиг үнелин медереп билиринин кол аргазы кылдыр хүлээп алыры;

- тыва дылды хүн бүрүде амыдыралдың болгаш өөредилгенин ажыл-чорудулгазында ажыглаар аргаларның бирээзи кылдыр хүлээп алыры; кижилер аразында харылзаа тударының кол аргазы кылдыр ажыглаары, өөредилгенин бүгү талалыг кылдыныгларын шингээди алырынга (ажыл-чорудулганын сорулгаларын тургузуп, оларны планнап, чугаага хамаарыштыр

бот-хыналданы болгаш бот-эдилгени кылыр; чугула медээ бээр аргаларны ажыглаар; библиографтыг дилээшकिनерни кылып билир, словарьлар, энциклопедиялардан болгаш өске-даа бижимел барымдаалардан, массалыг медээ чепсектеринден болгаш Интернет четкизинден тыва дылда херек медээлерни, сөзүглелдерни тып, ушта бижип, эде тургузуп билир дээш о.ө.) ужур-дузалыг чугула дыл болуп турарын билиндирери;

- дыл системазының тургузуун, ону ажыглаарының дүрүмнерин, чугааның аянын болгаш литературлуг тыва дылдың кол негелделерин шингээдири; дылдың болуушкуннарын танып билири, оларны сайгарып, деңнеп, дүүштүрүп, бөлүктөп, үнелеп билир арга-дуржулгазын сайзырадыры, аңаа даянып аас болгаш бижимел чугаа культуразын сагыры, чугаа чорударының хевирлерин билири, аңгы-аңгы байдалдарга дылды ажыглап шыдаары, чугаа этикединиң негелделерин шингээдип алыры; бодунуң ажыглап турары (потенциалдыг) сөс курлавырын улам байыдары; чугаада ажыглаттыннып турар грамматиктиг аргаларның хемчээлин делгемчидери; чедип алган билиглерин, мергежил, чаңчылдарын өөредилге ажыл-чорудулгазынга болгаш хүн бүрүдө амыдыралынга чугаа чорудуп тура, ажыглаар аргаларын улам байыдып сайзырадыры дээш о.ө.

Ортумак (долу) ниити өөредилге черин доозуп турда, түңнел күрүне аттестациязын дужаары (регионалдыг түңнел хыналданы кылдыары) албан. Тыва дыл эртеми тыва литература эртеми-биле сырый харылзаалыг, ынчангаш түңнел аттестацияны чогаадыг хевиринге бижидери көрдүнүп турар. Ол чогаадыгның түңнелдери тыва дылга болгаш тыва литературага хамааржыр кылдыр хынаарының негелделерин тургузарын сүмелеп турар.

Ниити өөредилгениң национал-девискээр кезээн шингээдип алганының түңнелинде өөреникчи ниити өөредилге билиглерин, арга-мергежилин болгаш өөренир ажыл-чорудулгазының аргаларын бедидип болгаш калбартыр аргалыг болур. Ниити билиглерни, арга-мергежилдерни, ажыл-чорудулганың аргаларын, культураның чугула кезээ дег, шингээдип алыры өөреникчилерниң сайзыраар болгаш амыдырал-чуртталгага чаңчыгарының чогуумчалыг байдалы болур.

ӨӨРЕДИЛГЕ ЭРТЕМИНИҢ (ТЫВА ДЫЛДЫҢ) НИИТИ ХАРАКТЕРИСТИКАЗЫ

Кол болгаш ортумак (долу) школага тыва дыл курузунуң утказы чугаа чорударының (коммуникативтиг), дыл эртеминиң айтырыгларындан аңгыда мөзү-бүдүш, культура талазы-биле айтырыгларны шингээттирер өөредилгениң метапредметтиг болгаш предметтиг сорулгаларын чедип алырынче угланган.

Коммуникативтиг компетенция (улус-биле чугаалажып, харылзажып билири) дээрге-ле чугааның янзы-бүрү хевирлерин шингээдип алганы, назы-харынга дүүштүр аас болгаш бижимел чугааның үндезиннерин, дылды ажыглаарының мергежил, чаңчылдарын чугула херек ажыл-агыйжы болгаш анаа-даа чугаага ажыглап билири болур. Кижиниң улус-биле харылзажып билири чугааның сорулгаларын тодарадып, оон байдалынга база чугаалажып турар кижизиниң бодал-сагыжынга, туружунга таарыштыр, шын

чугаалажырының эптиг аргаларын тып билиринден, херек болза, чугаалажыр аянын өскертип билиринден көстүп кээр.

Өөренип турар тема бүрүзү уругларның логиктиг боданыышкынын болгаш чугаазын сайзырадырынга салдарлыг болур ужурлуг. Тыва дыл кичээлдеринге өөреникчилерниң чугаазын *үш угланыышкынга* чагыртып сайзырадыр.

Бир дугаар угланыышкын – тыва литературлуг дылдың нормаларын шингээдири: шын адалганы сагып, сөстөрниң хевирлерин, сөс каттыжыышкыннарын болгаш домактарны шын тургузары, сөстөрни ооң лексиктиг утказынга болгаш ажыглап турар стилинге дүүштүр ажыглаары.

Тыва литературлуг дылдың нормаларын сагыыры дээрге-ле уругларның чугаазында тыва литературлуг дылдың нормаларынга дүүштүр хажыдыышкыннары – диалектизмнерни болгаш жаргонизмнерни – чайладыры, боттарының чугаазында четпес чүүлдерни медереп билип, сайгарарын хайгаараары.

Ийи дугаар угланыышкын – уругларның сөс курлавырын байыдары. Сөс курлавыры школада шупту эртемнерни кайы хире шингээдип алганындан база хамааржыр-даа болза, тыва дыл болгаш тыва чечен чогаал эртемнери онзагай черни ээлеп, улуг ужур-дузалыг болуп турар. Ынчангаш тыва дыл болгаш чогаал кичээлдеринге лексика-биле ажылды, хөй словарь ажылын чорудар. Ол ышкаш уругларны словарьлар болгаш өске-даа тайылбыр номнарны (справочниктер, эртем ажылдары...) ажыглап билир кылдыр өөредир.

Үш дугаар угланыышкын – аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын шын илередириниң мергежил-чаңчылдарын хевирлээри. Уругларның харылзаалыг чугаазын сайзырадыры дээрге-ле аас чугааның аңгы-аңгы хевирлерин шын тургузары база янзы-бүрү мергежилгелер күүседип, бижимел ажылдар-биле ажылдап тура, сөзүглелди шын тургузары болгаш сөстөрни шын ажыглаары болур.

Тыва дыл кичээлдеринге бир кичээнгей салыр ужурлуг чүүл – уругларның улус мурнунга чүве чугаалап билиринге, кандыг-даа темага, эң ылаңгыя эртем-өөредилге, культура-биле холбашкан-даа темаларга хамаарыштыр бодалын илереткен харылзаалыг аас чугаазын экижидери.

Чугаа сайзырадыр ажылдар үезинде аянын номчулганы чедип алыры база чугула. Харылзаалыг сөзүглелди дыңнап азы аянын номчуп тура, ында сөстөрниң үн тургузуун шын дыңнап азы тода адап билири, херек черлерге логиктиг ударениени болгаш үн доктаашкынын сагыыры; сөзүглелдин утказынга дүүштүр үнүн бедидип, чавызадып, дүргедедип, оожумнадып номчууру азы чугаалаары дээш о.ө негелделерни сагыыры чугула.

Дыл талазы-биле компетенция (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) дылды тускай демдектер системазы болгаш ниитилел болуушкуну деп чүүлдү медереп билиринден хевирлеттинер. Оон аңгыда дылдың тургузуун, сайзыралын болгаш хүлээлгелерин; тыва литературлуг дылдың кол нормаларын шингээдип алганындан; өөреникчилерниң сөс курлавырын байыдып, чугаазын шын тургузуп билиринден; дыл эртемин тускай эртем кылдыр шингээдип алганындан, ооң кол кезектерин болгаш өзек билиглерин база дыл

болуушкуннарын сайгарып, янзы-бүрү дыл словарьларын ажыглап билиринден хевирлеттинер.

Культура талазы-биле компетенция (культура-төөгү, шажын-чүдүлгө, езу-чаңчылдар талазы-биле айтырыгларны ыяк билири) өөреникчилерниң төрөөн дылын тыва чоннуң национал культуразының илереттинер бир хевири кылдыр медресе билири; дылдың чоннуң төөгүзү-биле харылзаалыын, тыва дылдың национал онзагайларын билип, тыва чугаа этикединиң нормаларын шингээдиң алганы база тыва национал культура база оон-биле холбашкан сөстөрниң уткаын шын тайылбырлап билири болур.

Чижек программаның «Чижек темалыг планнаашкын» деп кезээнде ында бердинген материал уругларның чүглө дыл талазы-биле билиг чедип алырынче эвес, а өөредилге үезинде алган билиглерин херек кырында амыдыралга, аас болгаш бижимел чугаазынга азы харылзаажылгага (коммуникативно-деятельностный подход) шын ажыглап билир кылдыр өөредир ужурлуг. Ынчангаш стандартта бердингени курстун кезек бүрүзү ийи аңгы блоктан тургустунган:

Бирги блока (1), дыл болгаш чугаа болуушкуннарының уткаын болгаш ажыглалын тайылбырлап турар дыл эртемниң (азы лингвистиктиг) билиглериниң даңзызы бердинген.

Ийиги блока (2), ук билиглерни өөредирде, ажыглаар өөредилге ажыл-чорудулгазының кол хевирлерин кириген.

Ук программада чугаа сайзырадылгазын үшкү блок кылдыр (3) немеп кириген бис. Ында чугаа сайзырадылгазынга ажыглап болур чижек темаларны база өөредилге үезинде чорудуп болур ажылдарны сүмелеп турар бис. Оларны башкы бодунуу-биле өскертип болур. Амгы эртем-техника талазы-биле, ылаңгыя компьютер, Интернет четкизи, соталыг харылзаа дээш оон-даа өске чаартылгаларлыг сайзыраңгай үеде уруглар чүглө оларны дамчыштыр харылзаа кылып, а херек кырында улус-биле дорт чугаалашпайн, чугаа чорудар арга-дуржулгазы чок азы эвээш бооп турар. Ынчангаш аас болгаш бижимел харылзаалыг чугааны дыл талазы-биле алган билиглеринге даянып, сайзырадыры чугула. Ылаңгыя Тываның культуразы, төөгүзү, езу-чаңчылдары дээш оон-даа өске темаларны уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидери-биле ажыглап болур.

Бо программаның эң кол угланыышкыны – өөреникчилерни кандыг-даа байдалга таарыштыр бодун чаңчыктырып, улус-биле идепкейлиг харылзашпышаан, ажыл-чорудулганың кандыг-даа хевирин чорудуп, аңаа кирип шыдаптар кылдыр чаңчыктыраы. Ында уругларны чүглө дыл талазы-биле эвес, өске-даа эртемнерни эки шингээдиринге белеткеп, бүгү талазы-биле сайзыраңгай хамааты кылдыр (функциональная грамотность) кижизидериниң чугула аргаларын айыткан.

Өөреникчини бүгү талазы-биле сайзыраңгай кылдыр кижизидериниң дараазында **кол айтыкчылары (индикаторлары)** көрдүнген:

1) өөредилгениң харылзаа чорудар (коммуникативтиг) бүгү талалыг кылдыныглары – чугаа чорударының янзы-бүрү хевирлерин билири; үжилери болгаш улуг улус-биле чедимчелиг чугаалажып билири; аас болгаш бижимел чугааны шын хүлээп ап, билип алыры; тургустунган айтырыг бүрүзүңге бодунуң бодалын, туружун тода, шын, уткалыг кылдыр илередири;

харылзажылга үезинде аас болгаш бижимел чугааның өзек нормаларын болгаш тыва чугаа этикединин негелделерин сагыыры дээш о.ө.

2) өөрөдилгениң угаап шиңгээдир бүгү талалыг кылдыныглары – чөрүлдээлиг айтырыгларны тургузары; барымдааларны идип үндүрери; угаап боданыышкынның логиктиг харылзаазын тургузары; тезисти бадыткаан азы аңаа удурланган бодалын илередири; библиографтыг дилээшкиннерни (немелде литературадан, Интернет четкилеринден болгаш өске-даа немелде тайылбыр номнардан дээш о.ө) чорудары, аңгы-аңгы бижимел материалдардан эргежок чугула медээни уштуп алыры (илереди тывары), чугула болгаш чугула эвес (ийиги чергениң) медээзин тодарадыры; номчулганың кайы-бир хевирин (улуг-каралап, чүгүртү, ханылап номчууру о.ө) сорулгазының аайы-биле шилип алыры; даап бодаашкыннарын, бодалдарын дес-дараалай тургузары; янзы-бүрү медээ дилээр арга-методтарны ажыглаары (ооң иштинде компьютерни ажыглап тургаш, дээш о.ө); медээлерни янзы-бүрү аргалар-биле эде тургузуп, аңгы-аңгы хевирлерге дамчыдып бээри, оларны системажыдып билири дээш о.ө.;

3) Өөрөдилгениң башкарылгалыг (регулятивтиг) х=й талалыг кылдыныглары – кылыр дээн чүүлүнүң сорулгазын шын билип, аңаа дүүштүр тайылбырлап билири; кылыр дээн чүүлүнүң планын дес-дараалаштыр чорудары, херек апарганда, ону өскерттип билири; бодунуң кылган чүүлүңгө үнелелди берип, бот-хыналданы кылыры; шын эвес харыылапкан болза, ону боду шын кылдыр эдип билири дээш о.ө. Уругларның бүгү талазы-биле сайзыраңгай болурунун кол өзээ чугаа чорударының аңгы-аңгы хевирлеринге үндезилеттинген болгаш өөреникчилерниң боданып чугаалаар арга-шинээн төрөөн дылын дамчыштыр сайзырадыр сорулгалыг тургустунган.

Кол ниити өөрөдилге черин доозуп турда, түңнел күрүне аттестациязын дужаары (регионалдыг түңнел хыналданы кылдырары) албан болгаш тыва дылга белеткел деңнелиниң негелделери хыналда-хемчег материалдарын тургузарының үндезини болур.

Тыва дылдың чаражы болгаш онзагайы ооң янзы-бүрү байдалдарга ажыглалындан эскертинер. Тыва дылга өөрөдири чүгле дыл эртеминиң билиглерин чедип алырынче эвес, а чугаа культуразын бедидеринче, чугаалажырының ниити дүрүмнерин болгаш чугаа культуразын сагыырынче, сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чаагай, эптиг-чөптүг кижини хевирлээринче угланган болур.

Ынчангаш кол школага төрөөн дылды кайы хире өөреткени ортумак (долу) школаның – 10-11 класстарга – болгаш өске тускай өөрөдилге черлеринге өөрөдилгезин уламчылаарыңа кижиниң ниити культуразының деңнелин көдүрер.

Кол уткалыг шугумнар

Ук программада тыва дыл курузунун өөреникчилерниң коммуникативтиг болгаш дыл, культура талазы-биле компетенцияларының хевирлеттинип тургустунарыңа ужур-дузалыг үш уткалыг шугумну айыткан:

- Коммуникативтиг компетенцияның (харылзажылганың айтырыгларын ыяк билирин) хевирлеттинерин хандырып турар утказы;

- Дыл талазы-биле компетенцияның (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) хевирлеттинерин хандырып турар утказы;

- Культура талазы-биле компетенцияның (төрээн дылдың культура-төөгүлүг айтырыглар-биле харылзаалыын ыяк билири) хевирлеттинерин хандырып турар утказы;

Бир дугаар уткалыг шугум чугаа чорударының мергежил-чаңчылдарының чайгаар хевирлеттинеринге салдарлыг «Чугаа болгаш чугаа чорудары», «Чугаа чорудулгазы», «Сөзүглел», «Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери» деп кезектерден тургустунган. Оларны өөрөнгөн соонда, уругларның улус-биле харылзажырының мергежил-чаңчылдары ала чайгаар хевирлеттинип, сайзырап кээр;

Ийи дугаар уткалыг шугумда дылдың тургузуун болгаш дылдың кезиктерининг ажыглалының онзагайларын көргүскөн «Дыл дугайында ниити билиглер», «Фонетика болгаш орфоэпия», «Графика», «Лексикология болгаш фразеология», «Морфемика болгаш сөс чогаадылгазы», «Морфология», «Синтаксис», «Чугаа культуразы», «Орфография болгаш пунктуация» деп кезектер кирип турар;

Үш дугаар уткалыг шугумда төрээн дылдың тыва улустуң төөгү болгаш культура-биле харылзаазын көргүзүп турар «Дыл болгаш культура» деп кезек кирип турар.

Көрдүнгөн уткалыг шугумнар аразында чардынмас харылзаалыг болгаш демнежилгелиг. Курстуң кезек бүрүзүн сайгарып көргөш, өөреникчилер чүгле херек билиглерни, эң-не чугула мергежилдер болгаш чаңчылдарны шингээдип алыр эвес, чугаа чорударының аргаларын улам делгемчидер, чугаалажырының аңгы-аңгы чаңчыл-мергежилдерин сайзырадыр болгаш төрээн дыл дээрге катаптаттынмас национал-культурлуг болуушкун деп билип алыр. Ынчангаш курстуң кезектерининг дес-дараалашкаа болгаш өөредир шактарның хемчээлининг чижеглей бердингени ооң чижек программа болуп турарында.

«ТЫВА ДЫЛ» ЭРТЕМИН ӨӨРЕНГЕНИНИҢ ТҮҢНЭЛДЕРИ

Кол школаның (5-9 класстар) доозукчуларының тыва дылдың программанын шингээдип алгаш, чедип алыр **бот-тускайлаң түңнелдеринге** дараазында чүүлдер хамааржыр:

- 1) кижиниң интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы салым-чаяанын база мөзү-бүдүш шынарларын сайзырадырынга төрээн дылының чугулазын медресеп билири, уругларның билиг чедип алырынга ук дылдың ужур-утказын тодарадып, ону тыва чоннуң ыдыктыг, үнелиг эртинелерининг бирээзи деп билири;

2) тыва дылдың эстетиктиг үнөзүн медресе билири; төрөөн дылынга ынак болгаш ону хүндүлөп, ол дээш чоргаарланыры; ону национал культураның кезээ кылдыр билип, арыг эдилээри;

3) дылдың байлак сөс курлавырын болгаш грамматиктиг аргаларын бодунуң бодалдарын болгаш сагыш-сеткилин хостуг илередирде четче ажыглап шыдаары; бодунуң чугаа-домаан хайгаарап, сайзырадып, экижидеринче чүткүлдүг болуру.

Метапредметтиг түннелдеринге (предметтен дашкаар азы ооң-биле чергелештир билип алып харылзашкак чүүлдери) дараазында чүүлдер хамааржыр (5-9):

1) Чугаа чорудулгазының бүгү-ле хевирлерин ажыглап билири:

Дыңнаары болгаш номчууру:

- бижимел болгаш аас медээниң утказын шын билип алыры (чугааның утказы, сөзүглелдин темазы, кол утказы; кол болгаш немелде медээ);

- аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин номчулганың янзы-бүрү хевирлеринге (сөзүглелден херек информацияны дилеп-тып номчууру (поисковый вид), чүгүртү азы улуг-каралап номчууру (просмотровый), таныжып номчууру (ознакомительный вид), шинчилел-сайгарылгалыг номчууру (изучающий вид)) таарыштыр ажыглап билири;

- аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин шын дыңнап билири; дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин (бир кижиниң тайылбыр чугаазындан болгаш аудио-, видеотехникадан сөзүглелдин кайы-бир кезөөн шилип алгаш дыңнаары, сөзүглелдин кыска утказы-биле таныжары болгаш ону тодазы-биле дыңнаары) ажыглап билири;

- информация ап болур чүүлдерден, ооң иштинде өөредиглиг компакт-дисклерден, Интернет четкизинден; янзы-бүрү словарьлардан тайылбыр номнардан (справочниктер) болгаш электроннуг шыгжамырлардан медээлерни тып билири;

- бердинген темага материалдарны тып, системажыдып билири; херек медээлерни боду тып билири; медээлерни чаартып азы ол-ла хевээр дамчыдып билири;

- сөзүглелдерниң утка, стилистика талазы-биле онзагайларын болгаш ажыглаан аргаларының аайы-биле дүүштүрүп болгаш деңнеп билири;

Чугаалаары болгаш бижиири:

- кылыр дээн ажыл-херээниң сорулгаларын (хууда болгаш эштери-биле) тодазы-биле билип, кандыг-даа ажылды чурум аайы-биле кылып, чедип алган түннелдерин үнөлөп, аас болгаш бижимел чугаага илередип билири;

- дыңнаан азы номчаан сөзүглелиниң утказын даалга езугаар дамчыдып (планны тургузуп, утказын чугаалап, допчулай бижип, үнелел берип) шыдаары;

- сөзүглелдин утказын, кымга хамаарыштырганын, чугааның байдалын барымдаалавышаан, аңгы-аңгы хевирлерге болгаш жанрларга тургузуп шыдаары;

- аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын хостуг илередири, сөзүглелдин тургузуунуң негелделерин сагыры (бодалының ужур-уткалыын,

дес-дараалашкаан, харылзаалыын, темага дүүшкээн дээш о.ө.); номчаан, дыңнаан, көргөн чүүлдеринге бодунуң хамаарылгазын шын илередири;

- монологуң янзы-бүрү хевирлерин (тоожуушкун, чурумал, угаап бодаанышкын болгаш оларны холуй); диалогтуң янзы-бүрү хевирлерин: (хүндүлел аянын илередир диалог (этикетный диалог), айтырыг-харыы (диалог-расспрос), чугаалажып оорар кижизин чугаа чорударынче кыйгыраы (диалог-побуждение), өске киж-биле бодал солчуру (диалог-обмен мнениями) дээш о.ө.) ажыглап билири;
- амгы тыва литературлуг дылда шын адалганың, лексиканың, грамматиканың кол нормаларын, стиль нормаларын херек кырында ажыглап билири; бижимел чугаага шын бижилгениң, пунктуацияның кол дүрүмнерин сагыыры;

- чугаа этикединиң нормаларын хажытпайн, чугаага киржиپ шыдаары; чугаа үезинде арын-шырайын болгаш шимчээшкиннерин эптиг болгаш шын алдынары;

- хүн бүрүде өөренип азы ажыл кылып турар үезинде бодунуң чугаазын хайгаарап билири; чугааның утказының болгаш шын ажыглалының айы-биле бодунуң дылын үнелеп билири; дылында грамматиктиг болгаш чугаа частырыгларын тып болгаш эдип билири; бодунуң тургусканы сөзүглелин хоюглап азы эдип, =скертип, делгередип билири;

- бодунуң үежилеринин мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткелди кылып, рефераттың утказын дамчыдып билири; маргылдаалыг, чидиг айтырыгларны бадыткалдарга даянмышаан, шиитпирлеп билири;

2) алган билиглерин, мергежилдерин, чаңчылдарын хүн бүрүде амыдыралга ажыглап билири; төрөөн дылды өске эртемнерге билиг чедип алырының кол чепсээ кылдыр шын ажыглаары; ону өске-даа эртемнерде (даштыкы дыл, орус дыл болгаш чогаал дээш о.ө) дылдың аргаларын сайгарарынга ажыглап билири;

3) долгандыр турар улус-биле харылзажып, кандыг-бир ажылды кылып тура, маргылдаалыг, чидиг айтырыглар шиитпирлээрде, эптиг чугаалажып, харылзажып билири; амыдыралчы болгаш ажыл-агыйжы чугаа үезинде чугаа культуразының негелделерин сагыыры.

5-9 класстарны доозуп тура, доозукчулар дараазында **предметтиг түннелдерни** чедип алыр:

5-9 класстарга:

- Дылдың хүлээлгелеринин дугайында, тыва дыл – Россия Федерациязында Тыва Республиканың үндезин чурттакчылары тыва чоннуң төрөөн дылы база күрүне дылдарының бирээзи дээрзин, төрөөн дыл болгаш чоннуң культуразының сырый харылзаалыг болурун, төрөөн дылдың киж-бүрүзүнүн болгаш ниитилелдин амыдыралынга ужур-дузазын билири;

- тыва дылдың гуманитарлыг эртемнер аразында болгаш ниити өөредилгеде туружун болгаш ужур-дузазын билири;

- төрөөн дылдың эртем талазы-биле үндезиннерин; оларның чадаларының болгаш билиглеринин аразында харылзааларын шингээди алыры;

- дыл эртемнин кол баазалыг билиглерин болгаш ооң кезектерин шиңгээдири: дыл болгаш чугаа, харылзажыр чугаа, бижимел болгаш аас чугаа, монолог, диалог болгаш оларның хевирлери; чугааның байдалы; чугаа (чугаалажыр), эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал стильдери болгаш оларның жанрлары, дылы; чугааның утка-хүлээлгелериниң аайы-биле хевирлери (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын); сөзүглел, сөзүгелелдин хевирлери; дылдың кол-кол кезектери, оларның демдектери болгаш чугаага ажыглалының онзагайларын шиңгээдип алыры;

- тыва дылдың лексика болгаш фразеологиязының кол стилистиктиг курлавырларын, тыва литературлуг дылдың нормаларын (шын адалганың, грамматиктиг, орфографтыг, пунктуастыг), чугаа этикединиң дүрүмнерин шиңгээдири болгаш оларны херек кырында амыдыралга аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары;

- дылдың кол кезектерин, дылдың грамматиктиг категорияларын танып билири болгаш сайгарары, чугаага шын ажыглаары;

- сөстүн янзы-бүрү сайгарылгаларын (фонетиктиг, лексиктиг, морфемниг, морфологтуг), сөс каттыжыышкынының болгаш домактың синтаксистиг сайгарылгазын шын кылып, сөзүглелдин тургузуунуң болгаш кол демдектериниң аайы-биле, дылдың кандыг хүлээлгелерин күүседип чоруурунуң болгаш уран аргаларны ажыглаанының аайы-биле сайгарары;

- лексиктиг болгаш грамматиктиг синонимнерни ажыглаанындан кижиниң чугаазының чечен-мерген, а чечен чогаал дылының каас-чараш, байлак болу бээр аргаларын билири болгаш чугаазынга шын ажыглаары;

Төрээн дылдың эстетиктиг хүлээлгелерин медереп билири, чечен чогаалдың дылын сайгарып тура, чугааның эстетиктиг талазын үнелеп билири.

Базистиг өөрөдилге планында «Тыва дыл» курузунуң туружу

Федералдыг базистиг өөрөдилге планы РФ-ниң өөрөдилге черлеринге төрээн дылды 5-9 класстарга 420 шакка кол ниити өөрөдилге чадазында өөрөдирин көргүскен. Ооң иштинде 5 класска – 102 шак, 6 класска – 102 шак, 7 класска – 102 шак, 8 класска – 68 шак, 9 класска – 68 шак.. Көрдүнген шактардан аңгыда (азы эвээш апарган таварылгада) школа компонентизинге бердинген 1-2 шакты өөрөдилге чери национал-девискээр кезээн шынарлыг өөрөдири-биле немээри көрдүнген.

Кол ниити өөрөдилгеде тыва дылга чижек программа өөрөдилге планының өскерилбес өзек кезээ 380 шакка санаттыг, а 40 шакты ажылчын программа тургузукчуларынга өскертип болур кылдыр сүмелээн.

ТЫВА ДЫЛГА КҮРҮНЕ СТАНДАРТТАРЫ (АЛБАН ШИҢГЭЭДИР БИЛИГЛЕР)

Коммуникативтиг компетенцияның (харылзажылганың айтырыгларын ыяк билирин) хевирлеттинерин хандырып турар уткаы:

1 кезээ. Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры.

1. Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры. Чугааның байдалы (чугааның сорулгазы, кандыг байдалда, кайда болуп турары, чугаалажып турар кижизиниң хар-назын, эрге-дужаалы дээш о.ө). Аас болгаш бижимел чугаа. Диалог болгаш монолог. Монологтуң хевирлери (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын); монологтуң аңгы-аңгы хевирлерин холуй ажыглаары). Диалог, диалогтуң хевирлери (хүндүлел аянын илередир диалог, айтырыг-харыы, чугаалажып оар кижизин чугаа чорударынче кыйгырары (диалог-побуждение), өске киж-биле бодал солчуру дээш о.ө.).

2. Аас болгаш бижимел чугааның онзагай талаларын медресеп билири; диалог болгаш монологтуң аңгы-аңгы хевирлерин ажыглаары; чугаа нормаларын сагыры.

2 кезээ. Чугаа чорудулгазы.

1. Чугааның ажыл-чорудулга болуру. Чугаа чорудулгазының хевирлери: номчууру, дыңнаары, чугаалаары болгаш бижири.

Номчуурунун, дыңнаарының, чугаалажырының болгаш бижирииниң культуразы.

2. Чугаа чорудулгазының кол хевирлерин аңгылаары. Сөзүглелде чугула болгаш немелде (чугула эвес) медээни дыңнап болгаш номчуп тура, шын билип алыры. Номчаан болгаш дыңнаан сөзүглелиниң утказын кыска азы долу кылдыр дамчыдары. Номчулганың аңгы-аңгы хевирлерин аңгылаары (сөзүглелден херек информацияны дилеп-тып номчууру (поисковый вид), чүгүртү азы улуг-каралап номчууру, шинчилел-сайгарылгалыг номчууру (изучающий вид), өөредилге ному болгаш өске-даа бижимел материалдарны ажыглаары. Дыңнаан азы номчаан сөзүглелиниң утказын (кысказы-биле азы долузу-биле) дамчыдары.

Чугаа чорудулгазының сорулгазының, байдалының болгаш кайда болуп турарының аайы-биле аас болгаш бижимел монологту, аас-биле диалогту тургузары. Бир темага хамаарыштыр материалдарны шилип болгаш чаңгыс аайлаары; справочниктерден, немелде литературалардан чугула медээлерни тып, сайгарары болгаш эде тургузары.

3 кезээ. Сөзүглел

1. Сөзүглел дугайында билиг, сөзүглелдин кол демдектери (кезектериниң тема болгаш тургузуг талазы-биле чаңгыс аай болуру; кезектерниң грамматика талазы-биле харылзаалыы (дес-дараалашкак, чергелешкек), утка талазы-биле чаңгыс аай болуру, төнгөн уткалыы). Сөзүглелдин темазын, кол утказын тодарадып тургузары.

Сөзүглелдин тургузуу, планы. Абзацтың сөзүглелдин кезектеринге чардынар аргазы болуру. Сөзүглелдин микротемазы (кыска темаларга чардынганы), кезектериниң болгаш ооң иштинде домактарның харылзашкаа.

Сөзүглелдин утказын дамчыдар хевирлери: планын тургузары, допчулай бижири, аннотация.

2. Сөзүглелдин темазын, утказын, тургузуун, утка болгаш хүлээлгезиниң аайы-биле янзыын тодарадыры. Сөзүглелдин планын

тургузары. Сөзүглелдин утказының, домактарның харылзажыр аргаларының аайы-биле уткалыг кезектерин тодарадып тургузары. Сөзүглелдин дылының онзагайын сайгарары. Аңгы-аңгы хевирлер, стильдер, жанрлар аайы-биле сөзүглелдерни тургузары. Сөзүглел тургузарының негелделерин сагыыры (логиктиг болуп турары, дес-дараалашкаа, чергелешкээ, харылзаалыы, темага дүүшкээ дээш о.ө.).

4 кезээ. Дылдың хүлээлгелериниң янзылары

1. Функционалдыг стильдерниң азы дылдың хүлээлгелериниң хевирлери: ном болгаш чугаа стили. Ном стильдериниң янзылары: эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал стильдери. Ук стильдерниң ажыглаттынар жанрлары: эртем (үнелел, аннотация, илеткел, статья, рецензия), публицистика (солунга статья, интервью, орук демдеглелдери, репортаж...), албан-херек (хол үжүү, шынзылга, билдирииишкин, резюме...). Чечен чогаал стилиниң онзагайы. Аас чугаа стилиниң кол жанрлары: кандыг-бир чүве чугаалаары (рассказ), чугаалажыры (беседа), маргыжары (спор).

2. Функционалдыг стильдерниң хевирлерин, жанрларын тодарадыры. Сөзүглелдин кайы тодаргай стиль хевиринге хамааржырын ылавылаары. Чугаага бодалын илередири, стилиниң онзагайының болгаш ажыглаан дыл аргаларының аайы-биле дүүштүрүп, деңнээри. Чугааның аңгы-аңгы стильдер, жанрлар хевирлеринге бижимел чугааларны илередип тургузары; эш-өөрүнүн мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткел, реферат дамчыштыр чугаалап, бодун шын алдынары. Янзы-бүрү барымдааларны ажыглавышаан, маргылдаалыг айтырыгларга киржип, бодалын бадыткап, шынзыдары.

Дыл талазы-биле компетенцияның (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) хевирлеттинерин хандырып турар утказы:

5 кезээ. Дыл дугайында ниити билиглер

1. Тыва дыл – тыва улустун төрөөн дылы, Россия Федерациязының бир субъектиси Тыва Республиканың девискээринде күрүне дылы. Тыва дылдың ужур-дузазы, ооң хүлээлгелери.

Тыва дыл – түрк дылдарның бирээзи. Тыва дылдың түрк дылдар аразында туружу. Амгы тыва дыл. Тыва дылдың сайзыралы. Амгы тыва дылдың хевирлери: литературлуг дыл, девискээр аайы-биле диалектилер, бөдүүн тыва чугаа болгаш ооң аяны, мергежил сөстөриниң хевирлери, жаргоннар.

Лингвистиканың дыл дугайында эртем болуру.

Дыл эртеминиң кол кезектери.

Тыва дыл эртеминиң шинчилекчилери.

2. Кижиниң амыдыралында харылзажырының чаңчыл-мергежилдериниң чугулазын, ниитилел болгаш күрүне амыдыралында, делегейде тыва дылдың ужур-дузазын медереп билири.

Тыва дылдың болгаш ооң сайзыралының, өске дылдар-биле харылзааларының дугайында кол билиглерни медереп билири. Амгы тыва

дылдың янзы-бүрү функционалдыг хевирлерин ылгаары. Тыва дылдың чаражын, байлаан эскерип билири.

Түрк дылдарның бөлүктөрүн, оларның аразында тыва дылдың сайзыралының дугайында кол чүүлдерни тодарадыры.

6 кезээ. Фонетика болгаш орфоэпия

1. Фонетиканың дыл эртеминиң бир кезээ болуру.

Үн – дылдың эң бичии кезии. Ажык болгаш ажык эвес үннерниң ылгалы.

Ажык үннер, оларның бөлүктөрү. Ажык үннерниң аяннажылгазы.

Ажык эвес үннер, оларның бөлүктөрү. Ажык эвес үннерниң сөс иштинге каттыжып эптежири база солчуру.

Фонетиктиг транскрипцияның демдектери. Слог. Ударение.

Фонетиканың тускай аян киирер аргалары (ударение, пауза, интонация).

Орфоэпияның дыл эртеминиң бир кезээ болуру. Тыва дылдың ажык болгаш ажык эвес үннерин шын адаарының дүрүмнери.

2. Сөс иштинде үннүң утка ылгаар шынарларын медереп билири. Кыска, узун, өк-биле адаар ажык үннерни; кадыг болгаш чымчак ажык үннерни; ыткыр, дүлөй ажык эвес үннерни; кошкак, күштүг, аяр ажык эвес үннерни аңгылаары. Транскрипция дузазы-биле үннерниң адаарының болгаш бижиириниң онзагайларын тайылбырлаары. Сөстүң фонетиктиг сайгарылгазын кылыры.

Чугаа үезинде болу бээр үн өскерилгелерин литературлуг нормага дүүштүр адаары. Шын адалганың дүрүмнеринге хамаарыштыр бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазын үнелээри.

Фонетика болгаш шын адалганың дугайында билиглер болгаш мергежилдерин бодунуң чугаазынга херек кырында ажыглаары.

Чечен чогаалга фонетиканың элементилерин шын ажыглаанын хайгаараары.

7 кезээ. Графика

1. Графиканың дыл эртеминиң бир кезээ болуру. Ниитилелдин амыдыралынга бижииктиң ужур-дузазы. Бижииктиң хевирлери.

Алфавит. Тыва алфавиттиң кыска төөгүзү. Амгы тыва алфавиттиң тургузуу. Үннер болгаш үжүктөрниң сан талазы-биле дүгжүп база дүүшпейн баары. Узун болгаш өк-биле адаар ажык үннерни, дакпырлап бижиир ажык эвес үннерни бижикке демдеглээри. Улуг болгаш бичии үжүктөрни демдеглээри.

2. Кижини төрелгетенниң амыдыралының төөгүзүңгө бижииктиң ужур-дузазын медереп билири. Сөстүң үн болгаш үжүк тургузуун тодарадыры. Алфавитти словарьлардан, тайылбыр номнардан, энциклопедиялардан, SMS-чагаалардан медээ база мобильдиг телефондан долгаар дээн кижизиниң адын (адресатты) дилээрде, ажыглаары.

8 кезээ. Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы.

1. Морфемиканың дыл эртеминиң бир кезээ болуру. Морфема (сөстүң уткалыг кезектери) – дылдың кезии (единицазы) болуру. Тыва дылда сөстөрниң тургузуу болгаш кезектери, оларның хевирлери.

Өскертилге кожумаа – сөстүң грамматиктиг хевирин өскертир кезээ.

Чогаадылга кожумаа – сөстүң утказынга чаа утка киирип, сөс чогаадыр кезээ.

Дазыл. Төрөл сөстөр.

Дазылда дүлөй үннерниң ыткыр хевирин-биле солчуру.

Кожумактарның вариантылыг болуру.

Сөс чогаадылганының дыл эртеминиң бир кезээ болуру. Эге дөс болгаш сөс тургузар кожумактар.

Сөс чогаадылганының кол аргалары: чогаадылга кожумактарының дузазы-биле чаа сөстөрниң тургустунары; ийи болгаш оон хөй дазылдарның каттышканындан болгаш тудушканындан чаа сөстөрниң тыптыры; хурааңгайлаан арга.

Чугаа кезектериниң тургустунарының онзагайлары.

Сөс чогаадылганының кол аргаларын чечен чогаалда ажыглаанын хайгаараары.

2. Морфемаларның чүгө сөстүң уткалыг кезээ болурун медресе билири. Сөсте кезектерниң лексиктиг, грамматиктиг, сөс чогаадыр ужур-дузазын билири. Сөстү утказының болгаш чогаадылганының аайы-биле кезектерге чарары. Сөс чогаадылганының кол аргаларын тодарадып, оларны чижектерге бадыткаары. Сөстүң тургузуунуң болгаш чогаадылганының аайы-биле сайгарылганын кылары.

Сөс тургузуунга болгаш сөс чогаадылганынга алган билиглерин шын бижилгеге ажыглаары.

Чечен чогаалда сөс чогаадылганының аргаларын хайгаараары.

9 кезээ. Лексикология болгаш фразеология.

1. Лексикологияның дыл эртеминиң кезээ болуру. Сөс – дылдың эң чугула кезии (единицазы). Сөстүң кижиниң бодалдары, сагыш-сеткилин илередиринге ужур-дузазы. Кижиниң сөс курлавыры оон интеллектуалдыг болгаш чугаазының сайзыраңгайының деңгелиниң көргүзүү болуру.

Сөстүң лексиктиг болгаш грамматиктиг утказы. Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр; сөстүң дорт, доора болгаш көжүргөн утказы. Тыва дылдың лексиказының кол темалыг бөлүктери. Тыва дылдың тайылбыр словары.

Синонимнер, антонимнер, омонимнер болгаш оларның янзылары. Табу (хоруглуг сөстөр) болгаш эвфемизмнер (ойзу адаан сөстөр), оларның ужур-дузазы, кол бөлүктери.

Тыва дылдың лексиказын тывылган угунуң аайы-биле бөлүктээри. Ниити түрк лексика. Өске дылдардан сөстөрни үлегерлеп алары. Моол болгаш орус дылдардан үлегерлээшкннер. Ук дылдарны (моол, орус) дамчыштыр үлегерлээшкннер.

Тыва дылдың лексиказының ажыглалының аайы-биле бөлүктери. Ниити ажыглалдың сөстери. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери: мергежил сөстери (профессионализмнер), диалектизмнер. Терминнер. Ховар ажыглалдың

сөстери: эргижирээн сөстөр (историзмнер, архаизмнер), неологизмнер. Жаргон сөстөр.

Фразеологияның дыл эртеминиң кезээ болуру. Фразеологизмнерниң (быжыг сөс каттыжышкыннарының) демдектери болгаш утказы. Быжыг сөс каттыжышкыны синонимнер. Тыва дылдың фразеологтуг словарьлары.

Тыва дылдың очулга болгаш терминнер словарьлары, оларның төрөөн дылдың байлаан шингээдип алырынга ужур-дузазы.

2. Кижиниң бодалдарын, сагыш-сеткилин илередиринге сөстүн ужур-дузазын; сөс курлавырын байыдарының эргежок чугулазын медереп билири.

Тыва дылдың лексиказын утказының, ажыглалының, тывылган угунуң аайы-биле ылгаары.

Харылзажылганың сорулгазы болгаш байдалынга дүүштүр сөстөрни болгаш сөс каттыжышкыннарын чөп ажыглаары. Бодунуң болгаш өске улустуң чугаазында сөстөрни чугааның аянынга, байдалынга таарыштыр ажыглаанын үнелээри.

Сөстүн лексиктиг сайгарылгазын кылыры.

Янзы-бүрү хевирниң словарьларындан (тайылбыр, фразеологтуг словарьлар, очулга, терминнер словарьлары) херек медээни тып, шилип билири болгаш янзы-бүрү ажил-агыйның кайы-даа адырынга шын ажыглаары.

10 кезээ. Морфология.

1. Морфологияның грамматиканың бир кезээ болуру.

Тыва дылда сөстөрни лексика-грамматиктиг бөлүктөргө чарары, ооң барымдаалары.

Тускай чугаа кезектери. Чүве ады, демдек ады, сан ады, ат орну, кылыг сөзү (болгаш ооң грамматиктиг хевирлери), наречиениң грамматиктиг утказы, морфологтуг, синтаксистиг демдектери.

Дузала чугаа кезектери болгаш оларның синтаксистиг ужур-дузазы.

Аян сөстери. Өттүнүг сөстөр.

2. Грамматиктиг, морфологтуг демдектеринден болгаш синтаксистиг ролундан чугаа кезектерин танып билири. Чугаа кезектериниң морфологтуг сайгарылгазын кылыры. Тыва литературлуг дылдың нормаларынга дүүштүр чугаа кезектерин шын ажыглаары.

Морфология талазы-биле билиглерин болгаш кылып билир чүүлдерин херек кырында шын бижилгеге ажыглаары.

11 кезээ. Синтаксис.

1. Синтаксистиң грамматиканың кезээ болуру. Сөс каттыжышкыны болгаш домактың синтаксистиң кезии болуру.

Сөс каттыжышкыннары, оларның бөлүктери. Сөс каты-жышкынында сөстөрниң холбажыр аргалары: башкарылга, хамааржылга, каттыжылга.

Домак. Сорулгазының болгаш утка-аянының аайы-биле домактарның хевирлери. Домактың грамматиктиг ооргазы, чугула болгаш ийи черге кижигүннери, оларның илереттинери. Тааржылга холбаазы. Домактарның тургузуунуң аайы-биле янзылары: ийи чугула кижигүннүг болгаш чаңгыс

чугула кежигүннүг, делгеренгей болгаш делгеренгей эвес, нарынчылтынган болгаш нарынчылтынмаан, нарын.

Чаңгыс чугула кежигүннүг домактарның хевирлери.

Нарынчылтынган домактар. Чаңгыс аймак кежигүннер, тускайлаан кежигүннер, адалгалар, киирилде сөстөр болгаш киирилде домактар-биле нарынчылтынары.

Нарын домактың хевирлери: чагырышпаан болгаш чагырышкан. Нарын домакта бөдүүн домактарның каттыжар аргалары.

Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг. Эвилелдер чок чагырышпаан нарын домак. Эвилелдерлиг чагырышпаан нарын домак.

Чагырышкан нарын домак дугайында билиг. Тайылбыр домактарның янзылары.

Нарын синтаксистиг конструкциялар дугайында билиг. Хөй кезектерлиг чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактар.

Өске кижиниң чугаазын дамчыдарының аргалары.

2. Хостуг чагыржылгалыг сөс каттыжышкынының янзы-бүрү хевирлерин, өзек болгаш чагырткан сөстөрни тодарадыры, оларны аразында холбааларын тывары.

Домактың сөстен, сөс каттыжышкынындан ылгалын бүзүредип шыдаары. Чугааның сорулгазының аайы-биле аас чугаага үн аянын, логиктиг ударениени, сөстөрниң туружу; бижимел чугаага бижик демдектерин, сөстөрниң туружун шын сагыыры. Бөдүүн домактарның хевирлерин тодаратпышаан, домактың предикаттыг төвүн ылгаары.

Домактың ийиги черге кежигүннерин аңгылап, оларның хевирлерин болгаш илереттингенин тодарадыры.

Бөдүүн домакты нарынчыдар чаңгыс аймак болгаш тускайлаан кежигүннерни, адалгаларны, киирилде сөстөр болгаш киирилде домактарны шын тодарадып, оларны хууда аас, бижимел чугаазынга хереглээри.

Нарын домактарның хевирлерин тодарадып, тывары; оларны чугаага ажыглаары.

Бөдүүн болгаш нарын домактарны ылгаары.

Сөс каттыжышкынының болгаш домактарның синтаксистиг сайгарылгазын шын кылыры.

Нарын синтаксистиг конструкцияларны бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазында шын ажыглаанын хайгаараары болгаш үнелээри.

12 кезээ. Чугаа культуразы.

1. Чугаа культуразының дыл эртеминиң кезээ болуру. Дылдың нормалары болгаш ооң хүлээлгелери. Тыва литературлуг дылдың кол нормалары: шын адалга, лексиктиг, грамматиктиг, стилистиктиг, шын бижилге.

Тыва дылдың словарьларының (очулга словарьлары, тайылбыр словарь, орфографтыг словарь...) тыва литературлуг дылдың нормаларын шингээди алырынга ужур-дузаны.

2. Тыва литературлуг дылдың кол нормаларын шингээдири болгаш оларны аас болгаш бижимел чугаага сагыыры. Бодунуң

чугаалаан чүүлүн эдип билири. Тыва дылдың словарьлары-биле ажылдаары, оларны ажыглаары.

13 кезээ. Шын бижилге (орфография) болгаш пунктуация

1. Орфография дугайында билиг. Тыва дылда эң-не нептеренгей орфограммалар дугайында.

Сөстөрде кожумактарны шын бижири.

Ъ болгаш ь демдектерни шын бижири.

Тудуштур, дефистеп болгаш аңгы бижиир дөстөрни шын бижири.

Улуг болгаш бичии үжүктөрни ажыглаары.

Бижик демдектери болгаш оларның хүлээлгелери.

Домактың төнчүзүңге бижик демдектери.

Нарынчыттыңан болгаш нарын домактарга бижик демдектери.

Дорт чугаалыг, цитаталыг, диалогтук домактарга бижик демдектери.

2. Орфографтыг болгаш пунктуастыг дүрүмнерни шиңгээдири.

Бижимел чугаага кол орфографтыг болгаш пунктуастыг дүрүмнерни сагыыры. Сөстүң шын бижилгезин тодарадырда, сөс тургузуунга болгаш фонетиктиг, морфологтук сайгарылгаларга даяныры. Домакка бижик демдектерин салырда, грамматиканың дүрүмнерин болгаш үн аянын сагыыры.

Орфографтыг болгаш пунктуастыг бергедээшкиннерни шиитпирлээрде, шын бижилгениң орфографтыг словарьны болгаш тайылбыр номнарны ажыглаары.

Культура талазы-биле компетенцияның (төрээн дылдың культура-төөгүлүг айтырыглар-биле харылзаалыын ыяк билири) хевирлеттинерин хандырып турар утказы:

14 кезээ. Дыл болгаш культура

1. Дылда чоннуң культуразы болгаш төөгүзүнүн илереттингени. Тыва эвилең-ээлдек чугааның дүрүмнери (этикеди).

2. Тыва улустуң аас чогаалында, чечен чогаалында болгаш төөгү талазы-биле сөзүглелдерде дылдың национал-культурлуг ужур-утказы сиңниккенин тодарадыры; дылдың словарьлары-биле (тайылбыр, очулга словары дээш о.ө.) оларның утказын тайылбырлаары. Тываның төөгүлүг болгаш культурлуг чаңчылдарын көргүскен чамдык сөстөрниң болгаш чугааларның тывылган төөгүзүнүн дугайында дыңнадыгларны белеткээрде, тайылбыр словарьларны болгаш өске-даа тайылбыр номнарны ажыглаары. Тыва чугааның дүрүмнерин өөредилгениң ажыл-чорудулгазынга болгаш амыдыралга чөптүг ажыглаары.

9 КЛАСС (68 шак)

Кирилде тема

Чугаа сайзырадылгазы

1. Чоннуң культура болгаш төөгүзүнүн ооң дылынга илереттинип келириниң дугайында. Тыва улустуң чугаа этикеди.

2. Тыва улустун аас чогаалында, чечен чогаалында болгаш төөгү талазы-биле сөзүглелдерде дылдың национал-культурлуг ужурутказы сиңниккенин тодарадыры. Тыва чугаа этикединиң дүрүмнерин өөредилгениң ажыл-чорудулгазынга болгаш амыдыралга чөптүг ажыглаары.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Тываның төөгүлүг болгаш культурлуг чаңчылдарын көргүскен чамдык сөстөрнүң болгаш чугааларның тывылган төөгүзүнүң дугайында дыңнадыг белеткээри.

7-8 класстарга өөрөнгөн чүүлдерин каталары

Чугаа сайзырадылгазы

1. Бөдүүн домак. Тускайлаан кежигүннерлиг домактар. Нарын домак. Чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактар.

2. 7-8 класстарга алган кол-кол мергежилдерин болгаш чаңчылдарын сагыыры.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Кыска чечен чугааның сөзүглели-биле ажылдаары. Ында кол теманы тодаратпышаан, допчулай бижири.

Сөзүглел дугайында билиглер

Чугаа сайзырадылгазы

1. Сөзүглел дугайында билиг. Сөзүглелдин кол демдектери (кезектерниң тема болгаш тургузуг талазы-биле чаңгыс аай болуру, грамматика талазы-биле харылзаалыгы, утка талазы-биле чаңгыс аай болуру, төнгөн уткалыгы), темазы, кол утказы, микротемазы (кыска темаларга чардынганы).

Абзацтың чугааның стиль-композициялыг үзүндүзү болуру.

Чугааның утка болгаш хүлээлгелериниң аайы-биле хевирлери: чурумал, тоожуушкун, угаап боданыышкын.

Сөзүглелдин тургузуу, планы. Сөзүглелде теманы сайзырадырының аргалары.

Улуг хемчээлдиг сөзүглелди эде тургузар кол хевирлери: план тургузары, тезис, допчулай бижири, аннотация.

2. Сөзүглелди ооң темазының, утказының, тургузуунуң аайы-биле сайгарары. Сөзүглелдин планын тургузары. Сөзүглелди уткалыг кезектерге чарып, дылының онзагайын сайгарары. Чугааның сорулгазының, темазы азы кол бодалының аайы-биле, кымга адрестээнин, байдалын барымдаалап сөзүглелде дылдың (чугааның) кандыг аргаларын ажыглаанын сайгарары. Сөзүглел тургузарының негелделерин сагып, аңгы-аңгы хевирлерниң сөзүглелдерин тургузары. Аас болгаш бижимел чугааның чижектерин үнелеп, өскертири.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Дорт болгаш доора чугаа, цитаталарны ажыглавышаан, «Өг – көшкүн чоннарның оран-савазы» деп темага сөзүглел тургузары.

Синтаксис болгаш пунктуация

1. Нарын синтаксистиг конструкциялар дугайында билиг. Нарын синтаксистиг конструкцияларның кезектерининг чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес болуру.

2. Сөзүглелден нарын синтаксистиг конструкцияларны тып, оларны сайгарып билири, аялгазын шын номчууру, чугаа шын ажыглаары.

Дыл дугайында ниити билиглер

Чугаа сайзырадылгазы

1. Дылдың ниитилел амыдыралынга ужур-утказы. Дыл эртеми болгаш ооң бөлүктери. Эң нептереңгей дылдар. Төрел дылдар дугайында билиг. Тыва дылдың төрел дылдары. Тыва дыл - түрк дылдарның бирээзи. Тыва дылдың түрк дылдар аразында туружу. Тыва бижик тывылган соонда, тыва дылдың хөгжүлдези. Амгы тыва дыл. Тыва дылдың сайзыралы. Амгы тыва дылдың хевирлери: литературлуг дыл, девискээр аайы-биле диалектилер, бөдүүн тыва чугаа болгаш ооң аяны, хоорай улузунуң бөдүүн чугаазы, мергежил сөстөрининг хевирлери, жаргоннар.

Лингвистиканың дыл дугайында эртем болуру.

Тыва дыл – Тыва Республиканың күрүне дылдарының бирээзи. Тыва дылдың тыва чонга ажык-дузазы.

Тыва дылдың шинчээчилери.

2. Дылдың ниитилел амыдыралынга ужур-утказын, дыл эртемин болгаш ооң бөлүктөрүн, тыва дылдың төрел дылдарын билири. Кижининг амыдыралында харылзажырының чаңчыл-мергежилдерининг чугулазын, ниитилел болгаш күрүне амыдыралында, чаа делегейде тыва дылдың ужур-дузазын медресеп билири. Тыва дылдың болгаш ооң сайзыралының, өске дылдар-биле харылзааларының дугайында кол билиглерни медресеп билири. Амгы тыва дылдың янзы-бүрү хевирлерин ылгаары. Тыва дылдың чаражын, байлаан медресеп билири. Түрк дылдарның сайзыралының дугайында кол чүүлдерни таныштыары.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Сөзүглелдинг кезектерин сагындыары. Дириг амытаннар азы бойдус дугайында сөзүглелге эдертиг бижири.

Стилистика

Чугаа сайзырадылгазы

1. Стилистика дугайында билиг. Ном болгаш чугаа стильдери. Чугаалажыр стиль; эртем стили, публицистика стили, албан-херек стили, чечен чогаал стили. Стильдернинг кол демдектери. Стиль талазы-биле нейтралдыг сөстөр, хевирлер, домактар.

Эртем (үнөнел, аннотация, улус мурнунга чүве чугаалаары илеткел, статья, рецензия), публицистика (улус мурнунга чүве чугаалаары, статья, интервью алыры азы аңаа киржири, орук демдеглелдери кылыры), албан-херек (хол үжүү, шынзылга, билдириишкин, резюме) стильдерининг, аас чугааның (чугаалаары, чугаалажыры, маргыжары) кол жанрлары.

Синонимика - стилистиканың кол өзээ. Лексиканың стиль синонимнери. Грамматиканың стиль синонимнери.

2. Чугааның аянын барымдаалап, ооң стилин тодарадып билири, стильдерни ылгаары. Сөзүглелге синонимнерни чөптүг ажыглаары.

Чугааның аңгы-аңгы стильдер, жанрлар, хевирлеринге бижимел чугааларны тургузары. Эш-өөрүнүң мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткел, реферат-биле чүве чугаалаары; маргылдаалыг айтырыгларны шиитпирлээринге киржири.

Бодалдарын, сагыш-сеткилин илередиринге сөстүң ужур-дузазын; сөс курлавырын байыдарының эргежок чугулазын медереп билири.

Харылзажылганың сорулгазынга болгаш байдалынга дүүштүр сөстөрни болгаш сөс каттыжышкыннарын чөп ажыглаары. Бодунуң болгаш өске улустуң чугаазында сөстөрни чугааның аянынга, байдалынга таарыштыр ажыглаанын үнелээри.

Янзы-бүрү хевирниң словарьларындан херек медээни тып, шилип, янзы-бүрү ажыл-чорудулгага шын ажыглаары.

Лексикология болгаш фразеологияның кол илередир аргаларын чечен чогаалда болгаш амыдыралда ажыглаанын хайгаараары.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Бердинген сөзүглел-биле холбавышаан, чогаадыг бижири. Авторнуң бодалы-биле чөпшээрешкенин аза чөпшээрешпээнин чиге илередири. Ажыглаан сөзүглелинден 2-3 цитатаны бодалын бадыткаары-биле ажыглаары.

Чугаа культуразы

1. Чугаа культуразының дугайында билиг. Литературлуг дыл, ооң нормалары. Фонетика болгаш орфоэпия (шын адалга) талазы-биле нормалар. Лексика талазы-биле нормалар. Грамматиктиг нормалар. Сөстөрни ажыглаарының, орфография болгаш пунктуация талазы-биле нормалар. Аас болгаш бижимел чугааның кол-кол негелделери.

Тыва дылдың словарьлары, оларның тыва литературлуг дылдың нормаларын шингээдип алырынга ужур-дузазы.

2. Аас болгаш бижимел чугаага литературлуг дылдың нормаларын сагывышаан, ооң стиль аргаларын чөп ажыглаары.

5-9 класстарга өөрөнгөн чүүлдерни түңнээри

1. Лексика, фонетика, грамматика (морфология биле синтаксис), шын бижилге.

2. Ук темалар талазы-биле өөрөнгөн чүүлдерни системажыдып, түңнээри.

МАТЕРИАЛ-ТЕХНИКТИГ ХАНДЫРЫЛГА КӨРГҮЗҮГЛЕРИНГЕ СҮМЕЛЕР

Өөрөдилгениң ажыл-чорудулгазы өөреникчилерниң чүве билип алып, интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы салым-чаяанын сайзырадып, оларның

бүгү талалыг кижизидилгезинче угланган болганда, тыва дылды өөредирининг системазында өөредирининг аргалары болгаш дериг-херекселдери чугула черни ээлеп турар.

Амгы үениң дериг-херексели чүгле көргүзүгүлүүн эвес, а боданып чугаалаарын дүрген сайзырадыры-биле өөредилге шөлүнге мультимедийлиг чаа аргаларны тургузарын хандырап ужурлуг. Ол чүгле дыл системазының болгаш чугаа мергежил-чаңчылдарын эвес, а ниити өөредиглиг чаңчылдарын база хевирлээр.

Өөреникчилерниң аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадырынга орус болгаш тыва чурукчуларның сюжеттиг чуруктарын, тыва болгаш өске-даа чоннарның ус-шеверлерининг кылган ажылдарын көргүзүг материалдары кылдыр ажыглаары – тыва болгаш өске-даа чоннарның культуразы, төөгүзү-биле таныштыраары. Оларның онзагай чурумалдыг талаларын чугаалап тура, өөреникчилер аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр аргалыг болур. Ол ышкаш электроннуг курлавырларны (презентацияларны, тыва дылдың электроннуг корпусун, мультимедийлиг көргүзүглер, тыва дылга хамаарышкан аудио-, видеороликтер, электроннуг өөредилге болгаш номчулга номнары дээш о.ө) ажыглаары чугула. Сюжеттиг чуруктар болгаш көргүзүг материалдары өөреникчилерниң сөс курлавырын байыдар, аас болгаш бижимел чугаазын идепкейжидер, эстетиктиг кижизидилгениң айтырыгларын шиитпирлээринге дузалаар. Өөредилге номнарынга методиктиг удуртулгалар болгаш өске-даа методиктиг дузаламчы ажылдарның башкыга турары чугула.

Башкы өөреникчилерни ном болгаш билиглерниң өске-даа үндезиннери-биле (справочниктер, словарьлар, эртем ажылдары...) ажылдаарынга идепкейлиг өөредир. Өөредилге ному-биле ажылдап билиринге чаңчыктыраарының эге чадазы ол болур. Ном-биле ажылды тодаргай утка-сорулгалыг чорударын башкыга хүлээндирип турар.

Тыва дыл кичээлдеринге амгы үениң техниктиг херекселдерни ажыглап тура, уругларның кадыын камгалап алырының айтырыгларынче кичээнгейни салыры чугула. Презентациялар кылып тура, ында көргүзүп турар чүүлдерининг өң-чүзүнүнче, үжүктерниң хемчээлинче, тыва алфавитте *ө, ү, ң* деп үжүктерниң шын ажыглалынче кичээнгей салыры чугула. Интернет четкилеринден болгаш электроннуг номнардан материалдар тып ажылдаарда, үе хемчээлин сагыры көрдүнүп турар.

Амгы үеде өөредилгениң методтарын сайзыраңгайжыдарын, кичээлдерниң лекция, дискуссия, семинар, практикум, консультация, өөредиглиг диалог; төлевилел тургузарының, шинчилелдер чорударының кичээлдерин дээш, оон-даа өске дээштиг хевирлерин калбаа-биле чаа өөредилге стандартынга дүүштүр ажыглаарын, оларны практиктиг угланыышкынныг болдураарын амыдырал негеп турар.

Кичээлдерге өөредилгениң чаа технологияларын билдилиг ажыглаарын сүмелеп турар. Чижээлээрге, дилеп-тып болгаш шинчилеп өөредир технология; чөрүлдээлиг байдал тургузуп өөредир технология; системниг, боду кылып өөредир технология; мөөңнеп өөредир технология; медээ-харылзажылга технологиязы; сайгарылгалыг угаап-боданыышкын сайзырадыр технология; өөредилгениң кадыкшыл технологиязы;

өөредилгениң төлевилел технологиязы; сайзырадып өөредириниң технологиязы; уругларның деңнелин барымдаалап, аңгылап өөредириниң технологиязы; өөредилгениң демнештирилгелиг технологиязы; өөредилгениң оюннар ажыглаар технологиязы; бот-сайзырадып өөредириниң технологиязы; педагогиктиг арга-дуржулга технологиязы; кейс технологиязы дээш о.ө. Тус технологиялар хыналданың, үнелелдиң болгаш өөреникчилерниң чедииншиктерин хайгаараарының системазынче кире берген турар уjurлуг.

Амгы Өөредилгениң федералдыг күрүне стандартының негелделеринге дүүштүр «Тыва дыл» эртеминиң башкылаашкынын экижидеринге чаартылгаларны ажыглавышаан, хөй чылдарда практикага ажыглап келгени чаңчыл болган өөредилгениң аргаларын, дериг-херекселдерини болгаш көргүзүг материалдарын ажыглаары база көрдүнүп турар.

КАПСЫРЫЛГА

Бижимел ажылдарга демдек салырының негелделери:

Диктант

Диктантаының хемчээли:

9 класс – 140-160 сөс.

Хыналда диктант сөзүглелде кирген орфограммаларның болгаш пунктограммаларның саны класс аайы-биле өөрөнгөн темаларыңа дүүшкен турар ужурлуг. Чүгле доозукчу класстарга бүгү өөренип эрткен темаларын кириштирген турар.

9 класска – 24 аңгы-аңгы орфограммалар, 15 пунктограммалар.

Эдертиг

Эдертигнің хемчээли:

9 класс – 140-160 сөс

Үнелээри:

1. Сөзүглелдің утказын канчалдыр дамчытканы дээш:

- долу дамчыткан болза – «5»;
- долузу-биле эвес, улуг эвес хажыдыышкынның база чедир киирттинмээн бир эпизод бар болза – «4»;
- ийи хире эпизодту киирбээн болгаш сөзүглелдің лексиказын өскертп, ында чурумалдыг аргаларны чедир дамчытпаан болза – «3»;
- утказын дамчыдып шыдаваан болза – «2»;

2. Шын бижилге частырыгларын кылган дээш:

- улуг эвес болгаш билбейн эрттирипкен чаңгыс таварылга бар болза – «5»;
- 2-3 частырыг бар болза – «4»;
- 4-6 чедир частырыг бар болза – «3»;
- 7-ден хөй частырыг бар болза – «2».

Орфография, пунктуация, стилистика талазы-биле частырыгларны, тус-тузунда санаар:

«5» деп демдекти салыры – 0/1/0, 0/0/1 частырыглыг болза;

«4» деп демдекти салыры – 1/1/0, 1/1/1, 0/1/1, 0/2/0, 2/0/0

«3» деп демдекти салыры – 1/2/2, 2/2/2, 3/0/2, 3/1/2

«2» деп демдекти салыры – 0/7/0, 7/0/0, 5/2/0, 4/3/0, 3/2/2

3 ол-ла частырыг болза – 1 частырыг кылдыр санаар

Грамматиктиг онаалгаларга бир шын харыыга-ла бир балл: 3 балл- «5», 2 балл – «4», 1 балл – «3» 0 балл – «2»

Чогаадыг

Кичээнгей салыр чүүлдер:

Теманы ажыдарыңа бадыткалдар (аргументилер) четчир-дир бе?

Факт-барымдааларда частырыглар, шын эвес чүүлдер бар-дыр бе?

Чогаадыгның кезектериниң аразында шилчилгелер бар-дыр бе?

Херек чок черде катаптаашкыннар бар бе?

«5» – 1 – орфографтыг, пунктуастыг частырыг; теманы хандыр болгаш бадыткалдыг ажыткан, чогаалдың сөзүглелин болгаш аңаа хамаарышкан ажылдарны кончуг эки билир; утказын дес-дараалаштыр, шилчилгелерни шынның ажыглап тургаш, чогаалдың композициязының кезектерин чогуур пропорцияларга (хемчээлдерге) литературлуг дылдың нормаларын сагып бижээн; утказынга улуг эвес хажыдыышкынны эрттирип болур.

«4» – 2/2, 1/3 – орфографтыг, пунктуастыг частырыг; теманы бадыткалдар дузазы-биле ажыдып шыдаан; чогаалдың сөзүглелин билир деп чүве цитаталар, эпизодтар, болуушкуннардан иле; чогаадыгның композициязын сагаан; киирилдези, кол кезээ, түннели тодаргай; литературлуг дылдың нормаларын сагып бижээн; дылы тода, чедингир; утказында 2-3, домак тургузуунда 2-3 частырыгларны эрттирип болур.

«3» – 4/3, 5/2 – орфографтыг, пунктуастыг частырыг; ниитизи-биле утказынга чоокшуладыр бижээн, ынчалза-даа болуушкуннарны чаңгыс аайжыдып каан, чамдык черлерде түннелдер чок, кезектериниң аразында харылзаа шоолуг сагыттынмаан. Логиказында, четпестерлиг. Түннелдер кылырында улуг эвес хажыдыышкыннарлыг; утказында 3 хире, домак тургузуунда 3-4 частырыгларны эрттирип болур.

«2» – 4/3, 5/2 – орфографтыг, пунктуастыг частырыг; темазын ажыдып шыдаваан азы темага дүүшпес; кандыг-даа түннелдер чок, анаа-ла болуушкуннарны дес-дараалаштыр бижээн; сөзүглелге даянмаан; чогаалдан цитаталар, тодаргай чижектер киирбээн; ниити сөстөрдөн, домактардан тургустунган; кезектериниң аразында харылзаа чок, сөс курлавыры ядыы, домактары чевен; литературлуг нормаларны сагываан, чогаалдың стилин сагываан; утказында 3 хире, домак тургузуунда 3-4 частырыгларны эрттирип болур.

8-КИ КЛАССТЫҢ ТЫВА ДЫЛ КИЧЭЭЛИНИҢ КАЛЕНДАРЬ- ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫНЫ

Ниити шак – 68, неделяда 2 шак. Киирилде кичээл – 1 ш. Теория айтырыглары – 49 ш. Чугаа сайзырадылгазы – 4 ш. Хыналда ажылдар – 4 ш. Катаптаашкын – 10 ш.

№	Кичээлдин планы	шагы	Өрттирер хүнү	
			план	факт
1	Тыва дылым - эртине-байлаам	1		
2	Чугаа сайзырадылгазы: «Төрөөн дылывысты кадагалаалыңар!»	1		
3	Дузалал чугаа кезектери болгаш аян сөстери, өттүнүг сөстөр	1		
4	Сөс каттыжыышкыны болгаш оларның холбаалары	1		
5	Бөдүүн домак	1		
6	Ийи чугула кежигүңнүг болгаш чаңгыс чугула кежигүңнүг домактар	1		
7	Домактың чугула болгаш ийиги черге кежигүңнери	1		
8	Чангыс аймак кежигүңнерлиг домактар	1		
9	Адалгаларлыг, киирилде сөстерлиг, киирилде домактарлыг домактарга бижик демдектери	1		
10	Сөзүглелде микротемалар дугайында билиг	1		
11	Ч/с. Эдертиг	1		
12	Хыналда диктант	1		
13	Тускайлаашкын дугайында билиг. Тускайлаан кежигүңнерге бижик демдектери	1		

14	Капсырылгаларны тускайлаары	1		
15	Кылдыныг аргазының деңнелгелиг байдалдарын тускайлаары	1		
16	Деепричастие-биле илереттинген байдалдар, оларга бижик демдектери	1		
17	Причастие-биле илереттинген байдалдарны тускайлаары	1		
18	Домактың тайылбыр кезигүүнерин тускайлаары	1		
19	Катаптаашкын	1		
20	Дыңнадыг кылыры	1		
21	Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар	1		
22	Дорт болгаш доора чугаа дугайында билиг	1		
23	Дорт чугаалыг домакка бижик демдектери	1		
24	Катаптаашкын	1		
25	Диалог, аңаа бижик демдектери	1		
26	Цитаталар болгаш оларга бижик демдектери	1		
27	Чогаадыг “Ном-билиглерниң үнөр дөзү”	1		
28	Диктант			
29	Частырыглар-биле ажил			
30	Нарын домак дугайында билиг	1		
31	Чагырышпаан нарын домак	1		
32	Өвилелдер чок ЧПНД	1		
33	Өвилелдер-биле холбашкан ЧПНД	1		
34	Чагырышпаан нарын домактарны чугаага ажыглаары, оларны шын номчууру	1		
35	Чагырышпаан нарын домактың морфолог- синтаксистиг сайгарылгазы	1		

36	Катаптаашкын	1		
37	Диктант	1		
38	Чогаадыг	1		
39	Чагырышкан нарын домак дугайында билиг	1		
40	Чагырышкан нарын домакка тайылбыр домактын туружу	1		
41	Тайылбыр домактарның холбажыр аргалары	1		
42	Тайылбыр домактарнын янзылары	1		
43	Үениң тайылбыр домаа	1		
44	Үениң тайылбыр домааның кол домакка каттыжар аргалары	1		
45	Немелдениң тайылбыр домаа	1		
46	Немелдениң тайылбыр домаанга бижик демдектери	1		
47	Тодарадылганың тайылбыр домаа	1		
48	Диктант	1		
49	Частырыглар-биле ажыл	1		
50	Даар байдалдарның тайылбыр домаа, кол домак-биле холбажыр аргалары	1		
51	Чөрүлдээниң тайылбыр домаа, кол домакка холбажыр аргалары	1		
52	Сорулганың тайылбыр домаа, кол домакка холбажыр аргалары	1		
53	Чылдагаанның тайылбыр домаа, кол домакка холбажыр аргалары	1		
54	Деннелгениң тайылбыр домаа, кол домакка холбажыр аргалары	1		
55	Туруштуң тайылбыр домаа, кол домакка холбажыр аргалары	1		
56	Кылдыныг аргазының тайылбыр домаа, кол	1		

	домакка холбажыр аргалары			
57	Хыналда диктант	1		
58	Хөй тайылбыр домактарлыг чагырышкан нарын домактар, оларга бижик демдектери	1		
59	Нарын домактарга катаптаашкын	1		
60	Нарын домактарга бүдүн чартык сек, ийи сек болгаш тирени шын салыры	1		
61	Нарын домактарга ийи секти шын салыры	1		
62	Нарын домактарга тире	1		
63	Синтаксиске катаптаашкын	1		
64	Нарын домактарны сөзүглел тургузарынга ажыглаары	1		
65	Ч.С. Чогаадыг бижиинири	1		
66	ЧПНД болгаш ЧНД	1		
67	Хыналда диктант	1		
68	Түңнел кичээл. Чайгы онаалгалар	1		

